

VIZIBILITATEA TRADUCĂTORULUI LITERAR ÎNTR-UN SECOL DE TRADUCERI ÎN ROMÂNIA / LE TRADUCTEUR LITTÉRAIRE ET SA VISIBILITÉ DANS UN SIÈCLE DE TRADUCTIONS EN ROUMANIE

Raluca-Nicoleta BALAȚCHI¹

Rezumat : Articolul nostru are ca obiectiv o discuție critică asupra conceptului de vizibilitate a traducătorului și o prezentare a particularităților acestei problematice în contextul culturii române, văzută drept o cultură de receptare a literaturii franceze, de-a lungul unui secol (1918-2018). Studiul este fondat pe exemple de traducători români ai unei serii de opere reprezentative ale literaturii franceze traduse în română în această perioadă. Strategiile textuale și paratextuale ale traducătorilor și editorilor sunt prezentate și evaluate în relație cu problematica vocii traducătorului și a vizibilității sale, în plină evoluție în decursul unui secol, și în stânsă legătură cu dezvoltarea traductologiei în România.

Cuvinte-cheie : traducere literară, literatură franceză, vocea traducătorului, vizibilitatea traducătorului, cultura română

Résumé : Notre article a pour objectif une discussion critique du concept de visibilité du traducteur littéraire et une présentation des particularités de cette problématique dans le contexte de la culture roumaine, vue comme culture de réception de la littérature française le long d'un siècle (1918-2018). L'étude est fondée sur des exemples de traducteurs roumains d'une série d'œuvres représentatives de la littérature française traduite en roumain pendant cette période. Les stratégies textuelles et paratextuelles des traducteurs et des éditeurs sont présentées et évaluées en relation avec la problématique de la voix du traducteur et de sa visibilité, en évolution le long d'un siècle, et étroitement liée au développement de la traductologie en Roumanie.

Mots-clés : traduction littéraire, littérature française, voix du traducteur, visibilité du traducteur, culture roumaine

Vizibilitatea traducătorului : repere terminologice și perspective teoretice în traductologia europeană și americană

Numeroasele discipline aferente câmpului interdisciplinar al traductologiei, știință centrată pe procesul și produsul traducerii, despre care putem spune că are o existență de sine stătătoare în rândul științelor umaniste din a doua jumătate a secolului al XX-lea în Europa și spre finalul aceluiași secol în România, au pus în evidență în ultimii ani importanța axării cercetării pe agentul uman care stă la baza traducerii: sintagme ca *vocea/ vizibilitatea*

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, raluca2@yahoo.fr.

traducătorului sunt practic consacrate la ora actuală, funcționând deja ca veritabile concepte și noțiuni-cheie în modele considerate de majoritatea specialiștilor ca fiind reprezentative pentru critica, istoria și sociologia traducerii.

Traductologia anilor '90 este profund marcată de apariția unor studii menite să evidențieze importanța locului traducătorului în procesul traductiv și care apar, în mod foarte interesant, aproape simultan, sau la distanță foarte mică. Devine evident că, deși în mod tradițional invizibil, traducătorul nu poate fi ignorat în analiza traducerilor; în plus, strategiile editoriale promovează din ce în ce mai mult figura acestuia, traducătorul devenind o prezență explicită la nivelul textului și paratextului. Normele traducerii, așa cum sunt ele reflectate implicit, la nivelul textului, de opțiunile traducătorilor, dar și explicit, în diverse texte de ordin teoretic ce emană de la traducătorii înșiși, par de asemenea să răspundă noii viziuni asupra unui traducător care trebuie să fie vizibil și prezent, să își justifice strategiile, să explice o anumită poziție vis-à-vis de originalul redat în traducere, să formuleze eventual un proiect de traducere.

Amintim aici modelul deja clasic de critică a traducerilor propus de Antoine Berman în *Pour une critique des traductions : John Donne* din 1995 care îi acordă traducătorului un loc central ; a treia din cele șase etape ale criticii traducerii este dedicată figurii traducătorului, orice traductolog având obligația să meargă pe urmele traducătorului, care *nu mai poate rămâne aceluși perfect necunoscut*, așa cum se întâmplă în cea mai mare parte în prezentarea dar și în analiza traducerilor. Poziția, profilul și orizontul traducătorului devin obiective de cercetare indispensabile unei critici pertinente a traducerilor și, totodată, concepte frecvent folosite în traductologia dedicată analizei traducerilor literare.

Anul 1995 în care apare lucrarea lui Berman este marcat de două alte apariții importante : Jean Delisle reconstituie, alături de colaboratorii săi, în *Les traducteurs dans l'histoire* parcursul pasionant al locului și rolului traducătorului în diverse societăți și momente ale istoriei umanității, de la crearea alfabetelor, la construirea unei limbi și a unei literaturi naționale sau la dezvoltarea domeniilor cunoașterii.

Printre numeroasele istorii ale traducerilor, o serie importantă de lucrări de referință leagă explicit, încă de la nivelul titlului, perspectiva diacronică de figura traducătorului. Michel Ballard își sub-intitulează monumentală lucrare de istorie a traducerilor din 1992, trasată de la Cicero la Walter Benjamin *Traducteurs, traductions, réflexions*, anunțând astfel o schimbare completă de perspectivă în abordarea diacronică a traducerilor : ceea ce interesează mai întâi este artizanul traducerii și nu produsul finit al muncii acesteia.

Numele lui Lawrence Venuti este de obicei legat de binecunoscutul titlu al istoriei traducerii pe care o propune în 1995, *The Translator's Invisibility*, probabil unul dintre cele mai des citate în traductologia ultimelor decenii, specialistul pledând pentru o schimbare a concepției generale asupra rolului

traducătorului în actul traducerii dar și pentru o angajare a traducătorului în mediul cultural și intelectual, în receptarea traducerilor în cultura țintă pentru care traduce. Originalitatea abordării lui Venuti constă, așa cum rezultă din titlu și din organizarea internă a lucrării, tocmai în faptul că, din punctul său de vedere, cheia istoriei traducerii ar sta exact în *invizibilitatea* traducătorului, acceptată și asumată de veacuri. Vorbim de un statut al traducătorului care se explică, potrivit lui Venuti, prin valorizarea excesivă a unui stil traductiv ce disimulează cu orice preț caracterul de traducere al textului și prin normele de lectură critică a textelor traduse (pentru conceptul de *lectură critică* a se vedea Constantinescu, 2017: 13), inclusiv la nivelul ecourilor din mass-media. Or, ceea ce Venuti demonstrează foarte convingător pe baza unui corpus de traduceri în limba engleză din spațiul britanic și american ni se pare că poate fi aplicat și la nivelul normelor de traducere care au definit traducerea literară în România cel puțin până în anii 80-90, când dezvoltarea traductologiei a permis o schimbare de perspectivă la nivel teoretic și practic.

Într-un articol relativ recent, apărut în 2009 în revista *Hermes*, Anthony Pym pleda pentru umanizarea studiilor de istorie a traducerilor, impunând ca principiu de analiză studiul traducătorilor înaintea studiului textelor; avantajul major al acestui principiu ar fi depășirea unei opoziții prea des invocate în teorie și prea puțin ilustrată de practică: text sau limbă sursă/vs/ text sau limbă țintă. O astfel de abordare ar permite, în viziunea aceluiași sociolog al traducerii, și lărgirea perspectivelor asupra problemelor de subiectivitate și comunicare în și prin traducere².

La nivel strict conceptual, menționăm, printre numeroasele publicații care au lansat provocarea teoretizării locului traducătorului în traducere revista *Target* care publică în 1996 două articole ce teoretizează conceptul de *voce a traducătorului*: este vorba de studiul Giuliannei Schiavi și al lui Theo Hermans, care urmăresc emergența vocii traducătorului atât la nivelul textului cât și al paratextului. Aceasta este considerată ca fiind parțial dependentă de cea a autorului, parțial autonomă. Conform lui Schiavi, textul tradus este un spațiu în care intră entități noi, prezența discursivă a traducătorului îmbrăcând forme variate. Traducătorii construiesc adesea cu cititorul implicit al traducerii o relație specială, prin strategii specifice cum ar fi: schimbările de registru, introducerea unor mărci orale inexistente în textul original.

² Nu este lipsit de importanță să amintim faptul că Pym sugerează studierea nu doar a datelor strict biografice ci și a celor de ordin discursiv, având în vedere că numeroși traducători sunt la rândul lor autori, editori, se exprimă în paratexte, în memorii, etc. Din acest punct de vedere, istoria traducerii literare în limba română poate îmbogăți istoria traducerii în general cu numeroase exemple de scriitori-traducători sau scriitori cu un interesant parcurs editorial.

Conceptele legate de figura traducătorului : *vizibilitatea* (Venuti), *vocea* (Hermans/ Schiavi), *profilul, poziția, orizontul* (Berman), dar și, din zona literaturii pentru copii în traducere *audibilitatea* (O'Sullivan) sunt adesea studiate în legătură cu fenomene ca retraducerea (considerându-se că traducătorul unei noi traduceri a unui text deja existent într-o cultură țintă este mai prezent decât traducătorul primei traduceri) dar și cu genul textului tradus: există studii care arată că, în traducerea literaturii pentru copii, traducătorul are tendința să se facă mai des auzit, la nivelul textului, prin intervenții de diverse naturi, față de traducătorul de literatură generală; în schimb, retraducerea unei capodopere din literatura universală este adesea un prilej pentru traducător de a se afirma la nivelul paratextului: prefața, notele, textul copertei patru sunt tot atâtea spații pe care traducătorul le ocupă.

Evoluția vizibilității traducătorului de literatură în România și dezvoltarea traductologiei românești

Având rădăcini în analizele și teoretizările propuse chiar de traducători, fie în paratexte fie în texte teoretice realizate separat de traduceri, traductologia românească se dezvoltă ca disciplină independentă începând cu deceniile 8-9 ale secolului al XX-lea. Ea este strâns legată de activitatea unor traducători-traductologi de renume dar și de apariția unor periodice științifice care au promovat constant traducerea ca obiect de studiu, în paralel cu introducerea acesteia ca filieră importantă pentru formarea specialiștilor de limbi străine în cadrul programelor de studii de licență, masterat și ulterior de doctorat ale principalelor universități românești.

Așa cum era el trasat la începutul anilor '80 de Gelu Ionescu, *orizontul traducerii* era dificil de conturat, având în vedere precaritatea informațiilor de istorie a traducerii dar și statutul traducătorului literar, a cărui muncă, în lipsa unor studii sistematice, rămânea în permanență în umbră. Lucrarea deschide însă direcții esențiale de cercetare pentru traductologia românească, printre care cea a vizibilității traducătorului.

Astfel, diverse publicații de specialitate și manifestări științifice aduc, în primul deceniu al secolului al XXI-lea, problematica vizibilității sau mai larg a statutului traducătorului în atenția specialiștilor : binecunoscutul *Repertoriu al traducătorilor de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)* al Georgianeii Lungu Badea, numere din periodice de specialitate dedicate traducătorului (*Atelier de traduction*), diverse teze de doctorat, studii și monografii ilustrează, prin interesante cercetări de istorie și critică a traducerilor, centralitatea „polului” traducătorului.

Instrumente de lucru deosebit de valoroase pentru traductologul român preocupat de istoria dar și de sociologia traducerii, precum *Dicționarul cronologic al romanului tradus în România. De la origini și până în 1989* apărut în 2005 și

Dicționarul cronologic al romanului tradus în România 1990–2000, apărut în 2017 permit o viziune de ansamblu asupra fenomenului traducerii literare, atât fragmentare cât și integrale. Numele traducătorului dar și al celui care se ocupă de o nouă traducere (retraducere, în termeni strict traductologici) sunt clar menționate, iar acest aspect este considerat suficient de important pentru a fi inclus în introducerea-argument redactată de editorii acestui excelent dicționar.

Numeroase studii de traductologie pe corpus de texte literare francez-român au furnizat în ultimii ani date care să susțină legătura dintre vocea traducătorului și retraducere, dar și vocea traducătorului în traducerea literaturii pentru copii.³

Într-un articol deosebit de interesant din numărul 13 al revistei *Atelier de traduction*, intitulat sugestiv „Le traducteur – un ambassadeur culturel (facteur de médiation entre cultures)”, Jean Delisle arată importanța studiilor de istorie a traducerii pentru evidențierea locului traducătorilor, veritabili „artizani ai istoriei și identității culturale” în modelarea limbilor și culturilor. Istoricul traducerii are datoria de a evidenția în ce măsură, pentru o cultură dată, istoria traducerii centrată pe figura traducătorului îmbogățește cu date inedite istoria politică, literară, a științei și tehnicii. Pentru volumul de față, și în general pentru colectivul proiectului de realizare a unei istorii a traducerilor în limba română, ni se pare deosebit de utilă afirmația specialistului canadian relativă la tipul de corpus pe care ar trebui să se lucreze pentru evidențierea rolului traducătorului: nu putem aprecia opera de modelare a civilizației, culturii și identității întreprinse de traducători prin analiza unor traduceri izolate, căci doar studiul traducerii în diacronie, de-a lungul unor epoci întregi, poate ajuta cercetătorul să reliefeze cu certitudine modul în care o colectivitate definește, asimilează sau respinge elementul străin introdus prin traducere. În același număr, Muguraș Constantinescu apreciază că centrarea cercetării traductologice pe traducător este un gest esențial și necesar, introducând, în această optică, o rubrică dedicată traducătorilor, *Portraits de traducteurs*: din 2008, portretele de traducători publicate în revista *Atelier de traduction* îmbogățesc în mod decisiv istoria traducerilor din literatura franceză în literatura română.

³ Menționăm în acest sens cele trei articole care vizează analiza vizibilității traducătorilor de literatură franceză pentru copii recent apărute într-un volum colectiv bilingv al editurii Peter Lang, editori Virginie Douglas și Florence Cabaret, 2014: Muguraș Constantinescu (studiu despre istoria *Poveștilor* lui Perrault), Daniela Hăisan (studiu axat pe traducătorii lui *Morcoveață*) și Raluca-Nicoleta Balașchi (studiu pe traducătorii și retraducătorii capodoperei lui Malot, *Singur pe lume*). Analizele sunt semnificative și pentru perioada de care ne ocupăm (Rășcanu, primul traducător al lui Perrault în România, publică în primul deceniu al secolului, iar între 2011 și 2018 apar retraduceri pentru toate cele trei lucrări).

În ciuda pesimismului lui Venuti, care afirma că încrederea sa în forța traducerii este de fapt utopică, în contextul unui secol de traducere în România, conștientizarea invizibilității traducătorului a început să își pună amprenta pe strategiile traducătorilor, care se afirmă din ce în ce mai mult, începând cu ultimele decenii ale secolului al XX-lea, la nivelul textului și paratextului, dar și al editurilor, pentru care traducătorii de prestigiu sunt elemente importante de prezentare și susținere a cărților pe piață. Această conștientizare este strâns legată de dezvoltarea traductologiei românești, care se datorează unor traducători-traductologi de talia Irinei Mavrodin, dar și a unui Gelu Ionescu, Magda Jeanrenaud, Muguraș Constantinescu.

Retraducerea capodoperei lui Exupéry, *Le Petit Prince*, de Ioana Pârvulescu, în 2015, la Editura Arthur, care continuă o serie de retraduceri foarte lungă (există în jur de 11 versiuni ale acestui text în limba română) este un exemplu interesant de strategie editorială care asigură vizibilitatea traducătorului : textul tradus este însoțit de o lungă postfață a traducătoarei, iar coperta patru reia un fragment din acest discurs al traducătoarei: discursul traducătorului și statutul acestuia în mediul cultural este deci sau poate deveni, în cazul în care vorbim de o personalitate, un element important de promovare a unei noi traduceri în rândul publicului. Fișa electronică de prezentare a cărții nu se oprește la mențiunea numelui traducătorului ci pune față în față un citat din original cu un citat din postfața traducătoarei.

Vorbim, desigur, în termeni de evoluție și nu de tendințe, căci exemple contrare și uneori contradictorii continuă să existe, chiar în cazul editurilor de prestigiu : în numeroase cazuri, fișele electronice de prezentare a cărților editurii Humanitas de pe site-ul acesteia nu menționează numele traducătorului. În schimb, aceeași editură propune ca strategie de asigurare a vizibilității traducătorului menționarea numelui acestuia chiar pe coperta cărții (de exemplu numele traducătorului Petru Creția care a asigurat traducerea *Povestirilor Orientale* ale lui Marguerite Yourcenar, apărută în colecția Humanitas Fiction în 2016, stă la loc de cinste pe coperta principală, sub numele autorului).

Astfel de exemple sunt mai degrabă singulare, dar ele arată fără doar și poate că vizibilitatea traducătorului este înțeleasă ca o problemă în sine inclusiv la nivel editorial. În mod totuși interesant, și cu aproximativ 100 de ani înainte astfel de practici nu erau imposibil de întâlnit: într-o cercetare pe care am întreprins-o (Balățchi, 2012) despre retraducerile românești ale romanului *Madame Bovary* semnalăm prezența numelui traducătorului Ludovic Dăuș pe coperta principală a romanului apărut la Editura Minerva (ediția din 1915).

În peisajul editorial românesc al finalului de secol XX și început de secol XXI, caracterizat de o piață care depinde practic de traduceri – statisticile oficiale furnizate în mod regulat de Unesco prin Index Translationum arătând foarte clar acest lucru – traducătorii de literatură franceză încep să se impună ca actori importanți ai procesului de promovare a cărții, unii afirmându-se printr-o

veritabilă voce de traducător, în diverse tipuri de media și cu diverse ocazii, (traducătorii sunt prezenți la saloanele de carte, participă la diverse emisiuni de radio și televiziune, devin vizibili prin la evenimente dedicate traducerii și traducătorului, ca FILIT, Festivalul de Literatură și Traducere de la Iași, ajuns în 2019 la a șaptea ediție.)⁴

Literatura franceză în traducere reprezintă o parte esențială a producției editoriale românești, chiar dacă interesul publicului și dinamica raporturilor dintre limbi-culturi au suferit modificări majore pe parcursul secolului care ne interesează. După cum se poate vedea și din datele *Dicționarului cronologic al romanului* tradus, primele traduceri literare au ca limbă sursă franceza, numeroși specialiști insistând pe contribuția esențială a acestora la cristalizarea limbii române. Este și unul dintre argumentele cu care putem considera studiul asupra vizibilității traducătorului de literatură franceză în România ca având un potențial de generalitate. În plus, după cum s-a arătat în lucrări de referință pentru istoria traducerii, se consideră că literatura franceză a beneficiat în cultura română de traducători foarte buni (trimitem în special la studiile lui Gelu Ionescu pe diversele perioade care au marcat istoria secolului al XX-lea).

Apreciem că unul dintre motivele acestui nivel remarcabil al traducerii vine chiar din calitatea dublă pe care o au numeroși traducători de literatură franceză: dacă în a doua jumătate a secolului al XX-lea se conturează foarte clar existența unei categorii de traducători-scriitori, finalul secolului impune și exemple de traducători-traductologi.

Traducătorii-scriitori și cazul particular al traducătorilor scriitori implicați profund în activitatea editorială sunt una dintre categoriile care merită cu siguranță abordări aprofundate, atât pentru a se pune în evidență relația specială dintre scriere și traducere, scopul traducerii, traducere și creativitate, cât și cea dintre cartea tradusă și promovarea ei.

Traducătorii-traductologi, cu exemplul cel mai evident al operei Irinei Mavrodin, impun traducerea ca o veritabilă practico-teorie, traducătorul fiind o componentă cheie a procesului traductiv. De numele Irinei Mavrodin se leagă existența, în cultura română, a unei serii impresionante de autori francezi traduși și în primul rând a monumentalei integrale a ciclului proustian, care aduce cu sine nu doar un text-capodoperă în traducere ci și un ansamblu paratextual impresionant, prin care cititorul are acces la vocea traducătorului, care explică actul traducerii, îl justifică, îl evaluează, se confesează. O bună parte din aceste texte de însoțire vor deveni ulterior o componentă esențială a volumelor teoretice despre traducere ale specialistei, demonstrând ciclicitatea esențială dintre practică și teorie, dintre aplicație și reflecție.

⁴ Am analizat într-un recent *portret de traducător* apărut în numărul 28 al revistei *Atelier de traduction* dinamismul traducătorului lui Simenon în România, Nicolae Constantinescu.

Vizibilitatea traducătorului este o problemă permanentă a textelor specialistei, pentru care traducătorul este cel care înțelege originalul în ce are el mai intim. *Despre traducere, literal și în toate sensurile*, sub masca unei colecții de eseuri, este o lucrare revelatorie pentru ce ar trebui să reprezinte un traducător vizibil, Irina Mavrodin îmbogățind traductologia cu o inedită perspectivă din interior, ca practician avizat, în permanență preocupat de analiza în oglindă a propriei traduceri, urmărită atât ca proces cât și ca rezultat. Dincolo de conceptul cel mai des citat din teoria mavrodiniană, *practico-teorie*, numeroase analize ale specialistei aduc în lumină laturi deosebit de interesante pentru problematica vizibilității traducătorului, cum ar fi relația scriere-traducere pe care am insistat anterior, Irina Mavrodin demonstrând convingător faptul că rolul traducerii în viața unui scriitor poate fi imens. Văzând în traducătorul literar un veritabil artist, care își cizează munca printr-o răbdare specifică artistului, Irina Mavrodin pune în evidență paradoxul procesului traductiv, care, deși programat să acționeze la infinit, trebuie totuși să se înscrie într-o finitudine, libertatea creatoare trebuind în permanență să se raporteze la răbdarea artistului. Statutul traducătorului, față de cel al autorului, dar și față de traducătorul din alte spații/ epoci sunt alte fațete ale aceleiași problematice tratate din perspectiva celei care a avut șansa, ca traducător, să privească dinăuntru relația traducător/ autor/ editor, în virtutea numeroaselor și diverselor tipuri de colaborări de-a lungul impresionantei sale cariere.

În loc de concluzii

Limitele inerente unei astfel de lucrări ne-au permis să trasăm doar direcțiile de cercetare necesare realizării unui tablou cuprinzător al problematicii avute în vedere, și anume vizibilitatea traducătorului literar. Aceste direcții merită cu siguranță aprofundate căci ele pun în evidență rolul major al traducătorilor literari în România în consolidarea dialogului cultural dintre cele două limbi-culturi avute în vedere, franceza și româna. Deși vizibilitatea traducătorului pare să urmeze o dinamică relativ contrastantă pe parcursul secolului al XX-lea, din cauza contextelor social-istorice extrem de diferite din punctul de vedere al locului pe care traducerea îl ocupă cantitativ și calitativ pe piața editorială și în viața culturală în general, putem fără îndoială să vorbim despre o evoluție a acestei vizibilități, mai lentă în a doua jumătate a secolului al XX-lea și aproape spectaculoasă în primele aproximativ două decenii ale secolului al XXI-lea. Consecința firească a acestei evoluții este faptul că traducătorul literar își are un loc și un rol bine trasat în cultura română și nu mai este un marginal, un intermediar, necesar, dar care acționează din umbră și își asumă această poziție.

Din ce în ce mai vizibili și prezenți în spațiul intra și extra-textual, prin eforturi conjugate sau strict individuale, traducătorii literari, în special prin două categorii majore – traducătorii-scriitori și traducătorii-teoreticieni – se impun în

peisajul editorial și cultural românesc drept personalități de primă mărime, care, departe de a rămâne în umbra scriitorului tradus, recrează cu talent capodopere și îmbogățesc în permanență patrimoniul cultural românesc cu texte menite să ilustreze extraordinarul potențial al literaturii universale în traducere.

Bibliografie:

- Atelier de traduction*, no. 13 (2010) : *Le traducteur – un ambassadeur culturel (facteur de médiation entre cultures)*, Editura Universității din Suceava.
- Balașchi, Raluca-Nicoleta (2012) : « Madame Bovary en roumain ou un siècle de traduction », in *Atelier de traduction*, no. 17, pp. 53-69.
- Ballard, Michel (1992) : *De Cicéron à Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions*, Presses Universitaires de Lille.
- Berman, Antoine (1995): *Pour une critique des traductions: John Donne*, Gallimard, Paris.
- Burlacu, Doru, Sasu, Aurel et alii (2005): *Dicționarul cronologic al romanului tradus în România. De la origini până la 1989*, Editura Academiei Române, București.
- Constantinescu, Muguraș (2009) : « La traduction littéraire en Roumanie au XXIe siècle : quelques réflexions », in *Meta*, 54 : 4, pp. 871-883.
- Constantinescu, Muguraș (2009) : *La traduction sous la loupe. Lectures critiques de textes traduits*, Peter Lang, Bruxelles.
- Delisle, Jean (2010) : « Les traducteurs, artisans de l’histoire et des identités culturelles », in *Atelier de traduction*, no. 13, p. 23-37.
- Delisle, Jean (1999) : *Portraits de traducteurs*, Les Presses de l’Université d’Ottawa.
- Delisle, Jean ; Woodsworth, Judith (1995): *Les traducteurs dans l’histoire*, Les Presses de L’Université d’Ottawa.
- Hermans, Theo (1996): “The Translator’s Voice in Translated Narrative” in *Target* vol. 8, nr. 1, pp. 23-48.
- Ionescu, Gelu (1981): *Orișontul traducerii*, Editura Univers, București.
- Lungu-Badea, Georgiana (2006): *Repertoriul traducătorilor de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*, Editura Universității de Vest din Timișoara.
- Mavrodin, Irina (2006): *Despre traducere : literal și în toate sensurile*, Scrisul Românesc, Craiova.
- Milea, Ioan (coord), (2017): *Dicționarul cronologic al romanului tradus în România 1990–2000*, Editura Academiei Române, București.
- O’Sullivan, Emer (2009): *Comparative Children’s Literature*, Routledge, London.
- Pym, Anthony (2009): *Humanizing Translation History*, in *Hermes*, nr 42, pp.23-48
- Schiavi, Giuliana (1996): “There is Always a Teller in a Tale”, in *Target* vol. 8, nr. 1, pp. 1-21.
- Venuti, Lawrence (1995/2002): *The Translator’s Invisibility*, Routledge, London and New York.